

**ПЕРЕМОГА В ГІБРИДНІЙ ВІЙНІ:
СКЛАДНИЙ КОНСТРУКТ – СКЛАДНІ РІШЕННЯ**

**VICTORY IN HYBRID WARFARE:
A COMPLEX CONSTRUCT – COMPLEX SOLUTIONS**

Малик І.Р.,

*кандидат історичних наук,
доцент кафедри політології та міжнародних відносин
Національного університету «Львівська політехніка»*

У статті автор розглядає та аналізує фактори, що впливають на перебіг та результат гібридної війни; головно – її основної складової – інформаційної війни. Адже у випадку, коли держава опиняється втягнутою у гібридну війну (стає її об'єктом), напрямками атак стають найбільш вразливі місця, тобто невирішені суспільні проблеми різного походження – національного, етнічного, мовного, гендерного, релігійного. Найкращим місцем для атак у визначених площинах є інформаційний простір, а безпосереднім об'єктом впливу – населення країни. Таким чином, гібридна війна реалізовується через втягування у протистояння всього населення країни-об'єкта. Реалізовується це завдання методом тотального охоплення та контролю всіх ділянок інформаційного простору, через які, згодом, здійснюється маніпулятивний вплив на спосіб мислення, думки та діяльність людей. Інформаційний маніпулятивний вплив реалізовується шляхом зміни установок, стереотипів та переконань у об'єктів впливу.

У статті за основу якісної та кількісної характеристики гібридної війни взято класифікацію російського генерала В.Герасимова, котрий у 2013 році охарактеризував її як явище, розвинув та модернізував. Саме ця його позиція, на думку багатьох вчених та політиків, стала предвісником початку російсько-української війни у 2014 році.

Детальному розгляду та аналізу підлягає саме інформаційна війна як основа, за посередництвом якої (її методами, способами ведення та особливостями поширення інформації) здійснюється вплив на усі сфери суспільного життя країни-супротивника (політика, економіка, екологія, міжнародні відносини та ін.). Автор аналізує інформаційну війну як складову гібридної війни та систематизує її ознаки. Виокремлення цих ознак дає розуміння викликів та загроз, пов'язаних з сутністю та реалізацією протистояння в інформаційному просторі.

Автор не береться аналізувати можливі варіанти чи моделі перемоги у гібридній війні. У статті лише виокремлюються ті її аспекти та особливості, котрі визначають складність ведення війни такого типу та, відповідно, складність у визначенні переможця протистояння.

Ключові слова: гібридна війна, інформаційна війна, інформаційний простір, особливості інформаційної війни.

This article examines and analyzes the factors influencing the course and outcome of hybrid warfare, with a focus on its fundamental component – information warfare. When a state becomes entangled in hybrid warfare (becomes its object), the directions of attacks target the most vulnerable areas, namely unresolved societal problems of various origins – national, ethnic, linguistic, gender, religious. The primary arena for attacks in these identified dimensions is the information space, with the immediate target being the population of the country. Thus, hybrid warfare is executed by engaging the entire population of the target country in confrontation. This task is accomplished through the method of total coverage and control of all segments of the information space, which later facilitates manipulative influence on the thinking, opinions, and activities of individuals. Informational manipulative influence is realized by changing the attitudes, stereotypes, and beliefs of the subjects under influence.

The qualitative and quantitative characteristics of hybrid warfare are based on the classification of Russian General V. Herasymov, who in 2013 characterized it as a phenomenon, further developing and modernizing it. According to many scholars and politicians, this position became a precursor to the start of the Russian-Ukrainian war in 2014.

The focus of detailed examination and analysis is on information warfare itself as the foundation through which influence is exerted on all spheres of the target country's social life (politics, economy, ecology, international relations, etc.). The author analyzes information warfare as a component of hybrid warfare and systematizes its features. Identifying these features provides an understanding of the challenges and threats associated with the essence and implementation of confrontation in the information space.

The author refrains from analyzing possible variants or models of victory in hybrid warfare. The article only highlights its aspects and characteristics that define the complexity of conducting such warfare and, consequently, the difficulty in determining the victor of the confrontation.

Key words: hybrid warfare, information warfare, information space, features of information warfare.

Постановка проблеми. Складний конструкт процесу загалом (та комплексу дій зокрема) під назвою «гібридна війна» зумовлює, відповідно, складність досягнення поставленої мети (в даному випадку – цілей гібридної війни). Тож, першочерговим завданням задля розуміння факторів, які б

допомогли визначити переможця протистояння є виокремлення викликів та загроз. Тобто, переможцем буде той, хто не лише оперативніше та якісніше (тут важлива багатовекторність, масштабність, глибинність, всеохопність) реагуватиме на виклики, але й працюватиме асиметрично, пре-

вентивно та перманентно. Складність рішень на кожному з етапів реалізації зумовлена складністю самого конструкту гібридної війни та відсутністю правил ведення такого типу протистояння.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Грунтовні українські дослідження гібридних війн почали з'являтися після початку російсько-української війни 2014 року. Основним інтелектуальним осередком аналізу процесів та розробок у цьому напрямку став Національний інститут стратегічних досліджень. Заслужують на увагу комплексні праці «Світова гібридна війна: український фронт» (монографія / за заг. ред. Горбуліна, 2017), «Національна стійкість України: стратегія відповіді на виклики та випередження гібридних загроз: національна доповідь» (ред. кол. С.І. Пирожков, О.М. Майборода, Н.В. Хамітов, Є.І. Головаха, С.С. Дембіцький, В.А. Смолій, О.В. Скрипнюк, С.В. Стоєцький – Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України), Магда Є.В. «Гібридна війна: вижити та перемогти» (Харків, 2015). Серед нових тенденцій в дослідженні аспектів гібридної війни слід виокремити праці Ткаченка В.М., Дорошенко Н.С., Яворської Г.М. Перепелиця Г.П. Любовця Г.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. У статті виокремлюються ті аспекти та особливості гібридної війни, котрі є визначальними для встановлення складності досліджуваного конструкту. Автор не береться аналізувати можливі варіанти чи моделі перемоги у гібридному протистоянні. У статті лише виокремлюються ті її аспекти та особливості, котрі визначають складність ведення війни такого типу та, відповідно, складність у визначенні переможця протистояння.

Формулювання цілей статті. Завданням дослідження є виокремлення необхідних компонентів «формули перемоги» у гібридній війні та аналіз тих її аспектів та особливостей, котрі визначають складність ведення війни такого типу та, відповідно, складність у визначенні переможця протистояння.

Виклад основного матеріалу дослідження. Інтерес до дослідження гібридних війн в українському науковому просторі виник після початку російсько-української війни 2014 року. Зрештою, і європейські науковці, ніби, «прокинулись» та почали пошуки фактів, котрі б викривали агресивні наміри РФ загалом та щодо України зокрема.

Гібридна війна – це сукупність системних дій, при яких здійснюється використання воєнних та невоєнних методів, спрямованих на досягнення ефекту раптовості, перехоплення ініціативи та отримання психологічних переваг; для реалізації наміченого задіяні дипломатичні можливості, інформаційні та кібероперації, приховані та секретні розвідувальні дії в поєднанні з еко-

номічним тиском. Звично вважають автором сучасної гібридної війни російського генерала В. Герасимова, котрий ще на початку 2013 року в статті «Цінність науки в передбаченні» визначав співвідношення військових і невійськових видів боротьби у загальний політичний результат війни як 1:4 на користь невійськових дій. До таких методів боротьби автор пропонував відносити формування коаліцій та союзів, економічні санкції чи блокада, розрив дипломатичних відносин, зміна військово-політичного керівництва держави-об'єкта, політичний та дипломатичний тиск, інформаційне протистояння. Українські дослідники у статті «Гібридні війни. Компоненти та особливості» посилаються на російського автора Бартоша А.А., котрий стверджує, що саме широке використання інформаційних технологій у сучасних конфліктах прискорює трансформацію війни та надає їй нову якість завдяки появі військових операцій принципово нового типу, метою яких є інформаційне руйнування соціально значущих сфер держави та інформаційно-психологічний тиск на супротивника, щоб зламати його волю, без застосування зброї [1, с. 64].

Той самий генерал В. Герасимов вже у 2019 році стверджував, що основою відповіді РФ є стратегія активної оборони, яка передбачає створення комплексу запобіжних заходів щодо нейтралізації загроз безпеці держави. Очевидно, що відносно поміркована попередня «Доктрина Герасимова», з її акцентом на гібридні дії потребувала модернізації з огляду на обраний вектор «активної оборони». Звісно, всілякі асиметричні, політичні, економічні, інформаційні та інші невоєнні методи повинні були залишитись в арсеналі, проте основний зміст воєнної стратегії, на думку російського генерала, полягатиме в готовності до війни та її веденні саме Збройними силами РФ. Саме таке трактування гібридного інструментарію проклало шлях до повномасштабного вторгнення РФ на територію України 24.02.2022 року. Це було реалізацією на практиці проголошеного Герасимовим концепту стратегії активної оборони держави. В НАТО цю нову російську доктрину (із врахуванням ядерного потенціалу РФ) називають «Ескалація заради деескалації» [2].

У випадку, якщо держава виявляється втягнутою у гібридну війну, основними об'єктами для атак стають найбільш вразливі місця. Найкращим місцем для такого впливу є інформаційний простір, а об'єктом – прості люди. Тобто, гібридна війна реалізується через втягування у протистояння всього населення та здатна охопити всі ділянки інформаційного простору, включно з друкованими та електронними ЗМІ, Інтернет та кібератаки, організацію семінарів, освітніх курсів з читанням лекцій для прибічників опозиційних рухів, через якісну зміну культурного простору.

Все це неминуче ускладнює ідентифікацію за формулою «свій-чужий», необхідній у протистоянні.

Інформаційна війна може виконувати одночасно широкий спектр завдань, котрі реалізуватимуться через такі дії: збір тактичної інформації, перевірка достовірності інформації, поширення пропаганди та дезінформації для деморалізації або маніпуляції опонентом і громадськістю, підбив якості інформації опонента, позбавлення опонента можливості збирати інформацію [3, с. 239]. Таким чином, володіючи необхідною інформацією, очевидно, держава володіє стратегічними перевагами в першу чергу задля забезпечення власної безпеки, а не лише з метою завдання шкоди противнику.

Інформаційна війна, як складова гібридної війни, має свої особливості-ознаки, виокремлення котрих дає розуміння викликів та загроз, пов'язаних з її сутністю та реалізацією. По-перше, інформаційна війна не має кордонів. Тобто, в сучасному глобалізованому світі інформація здатна долати величезні відстані за лічені секунди, не визнаючи перепон. В контексті конкурентного розвитку чи то галузей економіки, чи інформаційної сфери, чи в політиці та дипломатії – це, звісно, перевага. Проте у випадку реалізації інформаційної складової гібридної війни відсутність кордонів для інформації – це загроза втручання країною-агресором в інформаційний простір іншої країни. Надійних методів захисту (поряд з цим – ідентифікація інформаційної експансії, встановлення методів її реалізації та знешкодження), як доводить практика, не існує.

По-друге, немає прописаних правил ведення інформаційної війни. Сутність цього твердження розкриває думка українського журналіста П. Казаріна: «Той, хто говорить правду, найчастіше програє тому, хто бреше. Тому що перший обмежений рамками цієї правди. А другий не обмежений нічим» [4]. Звісно, війна у будь-якому її прояві – а у воєнній фазі поготів – це ціла низка порушень різноманітних прав і свобод, правил та угод, законів та договорів. Але! Ці порушення можна фіксувати, адже вони виходять поза межі встановлених «правил гри» – тих самих свобод, законів чи угод. Фіксація порушень повинна майбутньому призвести до покарань чи санкцій (зрештою, саме для цього існує закон). У випадку провадження інформаційної війни чітких правил ведення заборон, системи покарань та санкцій не існує (це не стосується війни у кіберпросторі). Тобто, як не допустити ситуації, коли власником (чи кінцевим бенефіціаром) наприклад, телеканалу (низки телеканалів, чи інших інформаційних ресурсів) є громадянин країни-агресора? І як зрозуміти, що інформаційна політика цих ресурсів буде іти в розріз інформаційній політиці держави? Які для цього потрібні маркери, хто їх формулюватиме

і як визначатиме? І так, а де ж тут свобода слова у випадку, якщо такий контроль/моніторинг здійснюватиметься? Це тоді кінець демократії чи ще не зовсім?

По-третє, неможливо встановити початок ведення «бойових дій». У випадку проведення воєнних дій все просто: порушили кордон та територіальну цілісність – отже, війна почалась (хоча і тут, як показує практика, що називається, «є варіанти». Згадаймо появу «ввічливих людей» та «зелених чоловічків» в Україні, котрих спочатку країна-агресор Росія не ідентифікувала як своїх військових). Інформаційна інтервенція, як правило, здійснюється непомітно, поволі захоплюючи інформаційний простір країни-об'єкта. Спершу через підконтрольні ресурси методами спеціальних інформаційних операцій, пропаганди та маніпуляцій, поширюючи серед населення власні наративи чи формуючи певне світобачення. Згодом інформаційний вплив масштабується – збільшується територіальне охоплення, кількість прихильників «нових теорій», а, отже, формується сприятливий ґрунт для просування більш радикальних ідей – як от усунення «несправедливої», «неспроможної», «корупційної» влади, за якої виявились недієвими демократичні інститути. Тобто, наступним кроком у свідомості споживача ворожого контенту повинно бути бажання покликати когось на допомогу – когось більш рішучого, досвідченого, стабільного, впевненого.

По-четверте, ворог не відразу стає очевидним. Так, втручання в інформаційний простір (знову ж таки не беремо у даному випадку кібер-сферу, де ознаки проникнення помітні одразу) через поширення маніпулятивних, дезінформаційних повідомлень можна прослідкувати, виокремити, проаналізувати та зробити відповідні висновки. Але! Неможливо із стовідсотковою упевненістю стверджувати хто саме є кінцевим бенефіціаром (замовником) тих чи інших інформаційних впливів/втручань. Можна лише будувати версії, котрі можуть мати підтвердження на рівні розвідки, спецслужб, чи аналізу міжнародних процесів/тенденцій. Проте ворог залишатиметься «неофіційним» (в сенсі прихованого протистояння), якоюсь мірою «гіпотетичним» (тому що інформаційна агресія – невидима на перший погляд, протікає повільно, не приносить очевидних фізичних втрат, а, отже, не виглядає небезпечною. Поряд з цим залишається незрозумілим подальший розвиток подій – чи перейде конфлікт у військову фазу, чи завершиться на рівні «повільної смерті» через зміну суспільної свідомості, через втрату ідентичності і аж до руйнування державності).

По-п'яте, інформаційна війна може передувати воєнній фазі бойових дій, відбуватись паралельно з нею та провадитись після завершення збройного протистояння (лише на кожному етапі змінюються

її цілі та завдання, масштаби та методи реалізації, механізми та засоби здійснення). На цьому етапі ще слід виокремити скерування інформаційного впливу. Адже у випадку інформаційної агресії на країну-супротивника задля успішного проведення операції (не має різниці, чи плануються військові дії, чи ні) обов'язковою умовою є підтримка власним населенням дій держави-агресора. Організація такої підтримки можлива лише за умови формування у власного населення певного образу держави-супротивника – наприклад, «недодержава», «квазі держава», «не існуючий народ», «влада, що неспроможна побудувати дієві демократичні інституції» і т. д. Але такі відносно «поміrkовані» наративи, швидше, викликать індивідуальне, байдуже несприйняття чи нерозуміння. У випадку необхідності активної підтримки дій держави-агресора потрібно, аби власне населення відчувало загрозу з боку держави-об'єкта (явну чи гіпотетичну). Такі рефлексії згуртуватимуть населення та спонукать до активних дій – як от захисту від ворога, акумулюванні сил задля перемоги, відвернення загрози від рідних та близьких.

По-шосте, нав'язування ворогу протидієвства у принципово новій системі координат. Йдеться, насамперед, про створення викликів та загроз у тій сфері суспільної діяльності, яка була б найменш підготовленою до цього та найбільш вразливою. Наприклад, об'єктом може стати складова національної безпеки держави, яка не була визначена як пріоритетна. В Україні таким об'єктом у 2014 році стала інформаційна безпека – адже небезпеки, виклики чи загрози у цій сфері, які виникали задовго до визначених подій, не аналізувались, не ліквідувались, не локалізувались. У той час термін «інформаційна безпека», радше, належав до осмислення спеціалістами з військової розвідки чи працівниками сфери інформаційних технологій, коли йтиметься про ймовірні кібератаки чи захист від них.

По-сьоме, відсутнє чітке розуміння умов виграшу чи поразки в інформаційній війні. У більшості випадків інформаційна війна є необхідною компонентою гібридної війни. Тож, розглядати її відокремлено, без аналізу цілей гібридної війни – майже неможливо. Проте, сучасні українські дослідники кіберпростору зазначають, що все ж в інформаційній війні можливо виділити три основних мети:

- контроль інформаційного простору і забезпечення захисту своєї інформації від ворожих дій;
- використання контролю над інформаційним простором для проведення інформаційних атак на противника;
- підвищення загальної ефективності збройних інформаційних функцій [5, с. 91].

Українські дослідники гібридних війн сучасності вказують, що у розумінні й осмисленні

характеру сучасної війни почесна роль відводиться фактору, котрий обумовлює вторинність завдань окупації території противника і захоплення ресурсів, на відміну від завдань встановлення стратегічного, всеосяжного контролю над свідомістю населення країни-мішені й отримання повної влади над завойованою державою. Однією з найважливіших сфер гібридних операцій є культура, культурно-цивілізаційні цінності та сенситивність населення країни впливу [1, с. 66].

З огляду на предмет дослідження слід виокремити цілі гібридної війни. В сучасній гібридній війні фізичне знищення противника, захоплення територій та ресурсів не є першочерговим завданням. Набагато важливішим є встановлення всеохоплюючого контролю над системою цінностей та світобаченням країни-супротивника. Здобутки в цьому керунку дозволяють ініціаторам гібридної війни сподіватись на те, що через масований ідейно-психологічний вплив з часом можна буде окреслити задачу по дестабілізації режиму держави-противника. Наступним етапом (при умові успішного забезпечення виконання попереднього) являється зміна країни зсередини – як от заміна керівництва на лояльне, встановлення над державою ідеологічного, фінансового, економічного контролю. Такі внутрішні метаморфози неминуче призведуть і до зміни зовнішньо-політичного курсу країни та підпорядкують її диктату країни – латентного агресора. Ці процеси доцільно охарактеризувати як «м'яка окупація» (soft occupation), тобто невидима, та, на перший погляд, безболісна.

Вдало подана інформація впливає на масову свідомість, на рішення і поведінку людей. Дослідники пропонують виділяти три рівня маніпулювання: перший рівень – посилення існуючих у свідомості людей потрібних ідей, установок, мотивів, цінностей, норм; другий рівень – пов'язаний з приватними малими змінами поглядів на ту чи іншу подію, процес, факт, що також впливає на емоційне і практичне ставлення до конкретного явища; третій рівень – корінна, кардинальна зміна життєвих установок шляхом повідомлення об'єкту нових сенсаційних, незвичайних, драматичних, надзвичайно важливих для нього відомостей (даних) [6, с. 112].

Для досягнення встановленої мети необхідно в країні, що є об'єктом впливу, віднайти найбільш вразливу сферу чи область, в якій потенційно присутній високий рівень суспільної нетерпимості, де менш за все можливе примирення. Такими можуть бути сфера вірування (віра загалом, релігія зокрема), переконання (в першу чергу політичні), різноманітні соціальні конструкти. Саме в таких «чутливих» сферах найбільш ймовірним видається процес руйнування простору діалогу, що призведе в майбутньому до появи недовіри між суспільними групами на невизначений період.

Недовіра, в свою чергу, котра опанувала голови еліт (політичної, економічної) та суспільства загалом, призводить до підозр (як обґрунтованих, так і надмірних), звинувачень (безпідставних та не тільки) та дестабілізації відносин. Недовіра тісно пов'язана із невизначеністю та непередбаченістю. Укріплення даних тенденцій неминуче тягне за собою ускладнення у розмежуванні воєнних дій та мирних перемовин. Адже при гібридних війнах ніхто не зможе гарантувати того, що сторона-ініціатор мирних ініціатив не здійснює у той самий момент, наприклад, інформаційну агресію (це може бути, скажімо, розробка нової «Спеціальної інформаційної операції» по дестабілізації в середині країни чи кампанії щодо послаблення економічної присутності країни-опонента на міжнародних ринках товарів та послуг).

На цьому етапі протистояння і у випадку обставин, описаних вище, можна стверджувати, що гібридні методи ведення війни покликані створити враження, що війна – це, насправді мир. Тобто, процес «стирання» країни-об'єкта відбувається, проте поволі, непомітно, безболісно для країн, що незадіяні у процес, а, отже – ніби і нічого не відбувається. Це повністю змінює сприйняття терміну «мирний час». Виникає ситуація, коли військові дії не ведуться (навіть паралельно можуть провадитись мирні переговори), проте загрози національній безпеці та суверенітету держави зберігаються. У цій невизначеності та непередбаченості немає чіткого розуміння та ясності щодо інтенсивності гібридної війни у даний конкретний момент – тобто, чи конфлікт проходить висхідну стадію, чи, навпаки, напруга спадає. На цьому етапі складно (якщо взагалі це можливо) спрогнозувати хід та результати протистояння. Загальноприйнято, що раніше, при умові ведення «звичайної» війни цей результат можна було спрогнозувати на основі

загальних даних про співвідношення збройних сил сторін, що конфліктують, рівня їхньої підготовки, морально-психологічного стану війська зокрема та суспільства загалом, якості та фаховості командного складу, кількості та якості озброєння та воєнної техніки і т. д.

За умови ведення гібридної війни всі ці причинно-наслідкові зв'язки та, як виявилось, застарілі, недієві формули, не функціональні. Відповідно, неможливо, базуючись на традиційних підходах до оцінки гібридних дій у війні спрогнозувати шанси на перемогу чи поразку, масштаби та тривалість війни, втрати сторін.

Ще у 2014 році український науковець С. Дацюк писав: «Мир в гібридній війні не досягається засобами традиційної війни. В гібридній війні традиційні стратегії не працюють. В гібридній війні демократичні держави приречені на поразку». Тобто, автор підкреслює, що лише держава, яка може забезпечити авторитарний контроль інформаційного простору протягом всього періоду ведення війни, перевагу військових мобільних підрозділів та забезпечення діяльності необхідної інфраструктури – доставки фінансів, солдат, зброї та боєприпасів – має шанс на перемогу. Гібридна війна планується не під стратегію фронтальної війни, а під стратегію інформаційної війни [7].

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Складність виокремлення компонентів «формули перемоги» у гібридній війні обумовлена динамічністю процесів, їх трансформацією (неможливістю переведення в статичний стан), постійним оновленням вихідних даних, модернізацією каналів комунікації, залучених до процесів реалізації. Ці фактори ускладнюють виокремлення ймовірних варіантів – адже чим більше змінних введено у формулу, тим вищий рівень складності розрахунків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Лисецький Ю.М Старовойтенко О.О. Семенюк Ю.В. Павленко Д.Г. Гібридні війни. Компоненти та особливості. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського*. Серія: Державне управління. Публічне управління у сфері державної безпеки та охорони громадського порядку. Том 32 (71). № 5. 2021. с. 63-71. URL: https://www.pubadm.vernadskyjournals.in.ua/journals/2021/5_2021/13.pdf
2. Кофман М. Лук'янова-Фінк А. Управління ескалацією та використання ядерної зброї у російській військовій стратегії. *War on the Rocks*. Національна безпека. Для інсайдерів. Від інсайдерів. 19 вересня 2022 р. URL: https://warontherocks.com/2022/09/escalation-management-and-nuclear-employment-in-russian-military-strategy-2/?__s=a5dzvtrsk4er4amzsdnj
3. Марценко Н.С. Поняття та види інформаційних війн. *Наукові заходи Юридичного факультету Західноукраїнського національного університету*, 2022. с. 239-241. URL: <http://confuf.wunu.edu.ua/index.php/confuf/article/view/943/925>
4. Казарін П. Москва змінює правила пропаганди. Протиотрути не існує. *Gazeta.UA*. 20.07.2020. URL: <https://gazeta.ua/blog/53639/moskva-zminyuye-pravila-propagandi-protiotruti-ne-isnyue>
5. Brzhevska, Z., Dovzhenko, N., Kurychok, R., Gaidur, G., & Anosov, A. (2019). Інформаційні війни: проблеми, загрози та протидія. *Електронне фахове наукове видання «Кібербезпека: освіта, наука, техніка»*, 3(3), с. 88–96. URL: <https://csecurity.kubg.edu.ua/index.php/journal/article/view/65/79>
6. Стадник А.Г. Інформаційна війна як комунікативна технологія впливу на масову свідомість та громадську думку. *Грані*. № 1 (129) січень 2016. с. 111-115. URL: <file:///C:/Users/EliteBook/Downloads/340->

%D0%A2%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82%20%D1%81%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%82%D1%96-645-1-10-20161017.pdf

7. Дацюк С. Стратегія перемоги України у війні з Росією. *Українська правда*. 21 червня 2014. URL: <https://blogs.pravda.com.ua/authors/datsuk/53a5542ba2a4/>